

Menno ter Braak

Rede over de Vrijheid

Rede gehouden op het Congres van Schrijvers te Parijs op 22 juni 1935

Voor zover ik hier spreek namens een groep Nederlandse schrijvers, dien ik te benadrukken dat ons antifascisme – het antifascisme van deze schrijvers en het mijne – voortvloeit uit het individualisme, een individualisme dat men ons overigens vaak genoeg verweten heeft. Maar vanavond wil ik het niet over het individualisme hebben. Ik wil slechts spreken over de vrijheid die door het individualisme wordt voorondersteld, en daaromtrent wil ik onmiddellijk een misverstand uit de weg ruimen. Men heeft het te vaak over vrijheid wanneer het over Nederland gaat, en u bent hier niet gekomen om gemeenplaatsen aan te horen. In Nederland bestaat evenmin als elders een absolute conceptie van vrijheid, maar ik ga niet spreken over wat de Nederlanders traditioneel vrijheid noemen. Natuurlijk is de vrijheid waarvan hier sprake zal zijn, niet zo gemakkelijk te scheiden van het traditionele Nederlandse idee van vrijheid als men wel denkt. Ze dankt er zelfs gedeeltelijk haar bestaansmogelijkheid aan, want een dictatuur zal die vrijheid zo niet onmogelijk, dan toch op zijn minst moeilijk maken. Maar voor mij en degenen in Nederland die net zo denken als ik, beperkt die vrijheid zich niet tot bespiegelingen over een verleden in de loop waarvan onze voorouders Spinoza of Descartes hebben willen gedogen. We willen niet ondankbaar zijn, maar we wensen ons evenmin te conformeren aan fraseologie. Laten we dus erkennen dat Nederland een liberale pers heeft waardoor een schrijver een zeker aantal dingen kan zeggen waarover hij in een ander land zou moeten zwijgen. Maar laten we dat liberalisme vooral ook niet overschatten, een liberalisme dat in vele opzichten slechts een relict is, een woord zonder werkelijke inhoud, en het symbool van een volkje van handelaren dat het niet in zich heeft de leuzen van grote naties te gebruiken. Wat vele Nederlanders, wat vele Nederlandse schrijvers verstaan onder het woord vrijheid, is duidelijk gebleken tijdens het laatste congres van de P.E.N-club, toen de Nederlandse delegatie zich als enige heeft uitgesproken tegen de motie van Klaus Mann ten gunste van Ludwig Renn en Carl von Ossietzky. Men kan dus wel zeggen dat de Nederlandse delegatie in dezen niet eens in staat is gebleken de *rol* van verdediger van de vrijheid te spelen die gezien onze traditie voor de hand zou hebben gelegen. Hoewel ik er niet toe geneigd ben mijn land te belasteren ten overstaan van vertegenwoordigers van andere landen, zou het me onmogelijk zijn om het standpunt van de Nederlandse gedelegeerden van de P.E.N-club in Barcelona niet krachtig te veroordelen, een standpunt dat ik en degenen die net zo denken als ik voor een schandelijke verloochening van onze traditie houden. Het is mogelijk dat die traditie niet volledig samenvalt met onze eigen conceptie van vrijheid; op zijn minst had ze de Nederlandse gedelegeerden een zekere schijn van waardigheid kunnen geven.

Vanwege de huidige politieke situatie, en vooral sinds de opkomst van het fascisme in Duitsland, zijn discussies over vrijheid in West-Europa en ook in Nederland, voor zover Nederland het Europese niveau nastreeft, opnieuw actueel geworden. Voor intellectuelen was het begrip vrijheid vóór 1933 een enigszins achterhaald begrip. Het was bon ton om het met een glimlach af te doen. Het woord vrijheid leek niet-actueel, en vrijheid een illusie, een onbetekenend relict van de Franse Revolutie en democratie, en dit zowel vanuit Spengleriaans als marxistisch oogpunt. Ideeën hebben slechts bestaansrecht zolang ze actueel zijn, en ze worden pas actueel als ze in hun bestaan worden bedreigd. Welnu, in Nederland hadden schrijvers enkele jaren geleden geen enkel rechtstreeks gevaar te duchten; de Nederlandse schrijver liet zich dan ook weinig gelegen liggen aan een in hun ogen vulgair begrip van vrijheid. Geloof maakt gelukkig; zelfs het geloof dat de schrijver in de omstandigheid doet verkeren dat hij zich niet bedreigd voelt zolang hij de Staat niet rechtstreeks bekritiseert. De schrijver had dus geen reden om na te denken over het begrip vrijheid, en verwierp elke discussie erover als iets wat hoogstens nog thuishoorde op openbare bijeenkomsten. Hij

beschouwde de *idee* van vrijheid louter nog als een voorwerp van metafysische of psychologische bespiegeling, en in zekere zin had hij daar gelijk in. Vrijheid is een *woord*, en een woord verliest zijn betekenis wanneer de omstandigheden zijn verdwenen die het zijn betekenis hadden gegeven. Men zou altijd moeten bedenken dat woorden – en het woord vrijheid is geen uitzondering – de neiging hebben ons tot slaaf van de grammatica te maken. Het woord vrijheid is zelfs vol van grammaticale verleiding, want het brengt ons ertoe om een en dezelfde term te gebruiken voor een geheel van volstrekt verschillende omstandigheden. Vandaar onze eerdere onverschilligheid, vandaar ook onze huidige verwarring, nu over vrijheid spreken in Europa plotseling een plicht is geworden. Alsof een woord op zich van belang zou kunnen zijn! Alsof het erom zou gaan dit woord aan sommigen te onthouden en het anderen slechts mondjesmaat toe te staan! Ik heb er voorheen, in een artikel dat in *Die Sammlung* is verschenen, op gewezen dat een zekere conceptie van vrijheid, een ideologisch gefundeerde conceptie, zelfs aan het nationaalsocialisme niet kan worden ontzegd, en ik heb die opvatting toen vergeleken met het middeleeuwse begrip ‘libertas’, afkomstig van Augustinus. ‘Libertas’ is in de middeleeuwse terminologie slechts een van de gradaties van de noodzakelijke ‘servitus’, zoals ‘pax’ zo iets betekent als ‘onafgebroken oorlog tegen de duivel en de zijnen’. Wat Augustinus en de middeleeuwse mens mogelijkwijs onder het woord ‘libertas’ hebben verstaan, is dus een zaak voor psychologen, maar dat ze daarbij niet aan ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ hebben gedacht, zal niemand betwijfelen. Misschien zou de vrijheid van de Franse Revolutie in hun ogen niet meer zijn geweest dan een meelijwekkende vorm van onderworpenheid aan de duivel, en dus van ‘servitus’! Terwijl het Latijnse woord ‘libertas’ en het Franse woord ‘liberté’ toch dezelfde oorsprong hebben en in vorm zelfs nauwelijks van elkaar verschillen!

Het woord, gezien als klank, neigt ertoe ons te verleiden door de kwaliteit van zijn klank, voert ons naar de muziek. Zoals muziek een massa kan betoveren en tijdelijk in een gemeenschap kan veranderen, zo krijgt het woord een muzikale kracht wanneer het de actualiteit aan zijn zijde vindt, dat wil zeggen wanneer de klank ervan het ongeordende geheel van die actualiteit kan oproepen. Het gaat dus om de vraag welke actualiteit voor *ons* het woord vrijheid vertegenwoordigt, aangezien de betekenis die wij eraan willen geven niet dezelfde kan zijn als die Augustinus of Saint-Just eraan hebben gegeven. Gaat het om persoonlijke vrijheid? Om persvrijheid? De vrijheid om straffeloos de ruiten van de buurman in te slaan? Gaat het om vrijheid tegenover fascistische dictatuur, dictatuur van het proletariaat of dictatuur in het algemeen?

Die vraag zal niet gemakkelijk te beantwoorden zijn, want bij het begrip vrijheid denken de meeste intellectuelen aan een soort van onstuimig oproer in plaats van aan een ‘geleide economie’. Ik ben het marxisme erkentelijk dat het een zekere manier van handelsliberalisme ten aanzien van culturele zaken heeft doorzien als een illusie van de bourgeoisie, maar ik verzet me tegen het marxisme wanneer het dit handelsliberalisme op één lijn wil stellen met *elk* begrip van vrijheid in West-Europa. De ‘libertas’ zoals die in de Middeleeuwen werd opgevat – toch ook een vorm van vrijheid – was geenszins een burgerlijke conceptie; de term veronderstelt een volstrekt andere samenleving dan de kapitalistische maatschappij; toch probeert ook zij de menselijke persoonlijkheid te incorporeren in de gemeenschap, zij het door er de individuele waardigheid tegenover te stellen. De Westerse intelligentsia is op dit ogenblik op zoek naar een nieuwe conceptie van vrijheid, en uiteraard kan zij daartoe alleen maar uitgaan van het liberale idee van vrijheid dat haar met de papelepel ingegeven is. Want geen enkele nieuwe conceptie is een wonderbaarlijke verschijning die plotseling uit het niets is verschenen; ze komt altijd later dan de werkelijkheid die ze geacht wordt te representeren; zoals alles wat in woorden wordt uitgedrukt, is ze trouw aan het verleden. Als men het over vrijheid wil hebben, moet men zich er dus rekenschap van geven dat er met dit woord een grote hoeveelheid negentiende-eeuwse denkbeelden binnensluipt. Het is dergelijke smokkelarij die in verheven kringen – de universitaire wereld bijvoorbeeld – ‘bestuiving door de traditie’ wordt genoemd. Zelf geef ik de voorkeur aan de term smokkelarij, zij het dat die minder hoogdravend is,

want voor hoogdravendheid is hier waarlijk geen enkele reden. Ik wil hier echter benadrukken dat we niet de illusie moeten hebben dat ons idee van vrijheid uit de hemel is komen vallen; we proberen juist integendeel een nieuwe waarde te geven aan een ons overgeleverd woord. Zo doen allen die zich van de taal bedienen: het gaat hier niet om een uitzondering, het is de regel.

We zullen het actuele probleem van de vrijheid als volgt stellen: er bestaat geen absolute vrijheid, en die zal vermoedelijk ook nimmer bestaan, 'absolute vrijheid' is een contradictio in terminis; vrijheid bestaat alleen als actualiteit. Vandaag de dag wordt het woord vrijheid actueel voor degenen die intellectuelen worden genoemd, omdat dictaturen van rechts of van links hen willen dwingen *hun* conceptie van vrijheid te omarmen. Vrijheid staat hier dus tegenover vrijheid. Ik zal niet ontkennen dat dictaturen een conceptie van vrijheid hebben; maar die conceptie impliceert niet alleen het verlies van het liberale begrip van vrijheid waarvoor die in de plaats komt maar ook censuur en het onderdrukken van oppositie, en daarom zal het nooit onze vrijheid kunnen zijn. Ik ben ervan overtuigd dat intellectuelen vandaag de dag de plicht hebben om bepaalde negentiende-eeuwse ideeën te verdedigen, zoals ze die enkele jaren geleden vol vuur konden bekritisieren. Ze hebben geen keus meer, want hun vrijheid, dat wil zeggen hun menselijke waardigheid manifesteert zich in de oppositie; kan zich alleen doen gelden in de oppositie, en dat niet alleen in de bourgeoisie maatschappij zoals de bourgeois van een niet-bourgeois maatschappij schijnen te denken; die oppositie heeft niets te maken met de wrok van de bohème of de ijdelheid van een zogenaamde intellectuele elite. Juist omdat vrijheid niet iets absoluuts is maar een actualiteit, omdat ze dynamisch is, zal ze altijd oppositie inhouden voor degenen die haar beschouwen als een symbool van de menselijke waardigheid, en mogelijk zelfs tot illegaliteit leiden. Want het is in oppositie dat het leven zich als werkelijkheid doet gelden en (als ik zo vrij mag zijn deze Hegeliaanse propositie te gebruiken) andere vormen kan aannemen, en het is in deze dynamische realiteit dat we de criteria zullen vinden die ons tevredenstellen, want ze kunnen slechts bij benadering door woorden worden omschreven.

Hoewel dit een congres van schrijvers is, is het mogelijk dat ik in de ogen van sommigen voor een onnozelaar doorga omdat ik zo uitvoerig over intellectuelen heb gesproken. Ik moet toegeven dat ik dit ten zeerste betreur maar dat ik me er overheen zal zetten door mezelf voor te houden dat elk standpunt goed is dat me ervan vrijwaart al te stellige oordelen uit te spreken.

(vertaling Floor Borsboom)